

prof.dr. K. Zwanepol

Interesse in Luthers Catechismus?

Protestantse Theologische **Universiteit**

Interesse in Luthers Catechismus?

Rede

**Uitgesproken bij zijn afscheid als hoogleraar Lutherana
op 21 december 2007 door**

prof.dr. K. Zwanepol

© 2007 Protestantse Theologische Universiteit (Utrecht -
Kampen - Leiden)

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Zwanepol, prof.dr. K.

Interesse in Luthers Catechismus? - PThU

Afscheidsrede, Protestantse Theologische Universiteit

ISBN: 978-90-73954-81-6

NUR 700

Trefw.: theologie

Omslag: Creative Industries - Leeuwarden

INTERESSE IN LUTHERS CATECHISMUS?

Receptie en relevantie van het Enchiridion

*Mijnheer de rector van de
Protestantse Theologische Universiteit,
Mevrouw de president van de
Evangelisch-Lutherse Synode,
Geachte dames en heren,*

Bij de beantwoording van de vraag wat er zo belangrijk en aantrekkelijk is aan de lutherse traditie hoef je niet direct naar Luther te verwijzen. Vaak is Luther beter dan de lutherse traditie, maar niet altijd. Je kunt ook wijzen op andere belangrijke denkers uit deze traditie, zoals Kierkegaard of Bonhoeffer. Misschien is het niet eens nodig je op het intellectuele vlak te begeven en kun je refereren aan schilderijen van Cranach of aan films van Bergman. Tenslotte kun je ook altijd nog het meest geheime lutherse wapen trekken: Johann Sebastian Bach, die je met het lutherse in je hart, ja zelfs tot in je onderbuik toe, weet te raken.

Maar als je met Luther wilt aangeven waar het in de lutherse traditie op aankomt, waarom zou je dat dan niet doen met één van de werken, die hij zelf tot de belangrijkste van zijn oeuvre rekent, namelijk *Over de geknechte wil* en zijn *Catechismus*?¹ Als we het eerste geschrift laten afvallen

¹ WABr 8, 99,8 (brief aan Capito 1537).

vanwege de moeilijkheidsgraad van het onderwerp en omdat het qua receptie van Luthers werk – jammer genoeg – wat aan de zijlijn is blijven staan, dan blijft de Catechismus over die in ieder geval over doorwerking niets te klagen heeft. 'Its rythms sang themselves into the hearts of Lutherans everywhere and in more languages than any book except the Bible', schrijft de *Encyclopedia of the Lutheran Church*.²

Zoals overal waar Luthers Catechismus verspreiding heeft gevonden, is de geschiedenis van de uitgave en het gebruik ervan ook in de Nederlanden een verhaal apart. Het is de moeite waard om te worden verteld, omdat het in miniatuur een beeld geeft hoe het lutheranisme zich bij ons heeft ontwikkeld. Dat wordt gedekt met de term 'interesse' uit de titel van dit college, in de betekenis van *historische* belangstelling: welke aandacht heeft Luthers Catechismus in de Nederlanden getrokken? 'Interesse' betekent echter ook: 'er midden in zitten', een lijn die hier gevolgd wordt door te vragen naar de compositie en structuur van de Catechismus en naar wat de relevantie daarvan is. Met het laatste is een meer *systematische* vraag gesteld.

Vanwege het feit dat ik me in het theologisch bedrijf steeds op het snijvlak van historische en systematische theologie heb bewogen, begrijpt u wellicht mijn eigen betrokkenheid bij deze vragen, temeer daar ik de laatste jaren ook in onderwijs en onderzoek aandacht aan Luthers Catechismus heb besteed.

Als we het hebben over Luthers Catechismus, kan daarmee zowel de Grote of de Kleine Catechismus bedoeld zijn. Dat ligt ook besloten in de openheid waarmee vroeger de lutherse en thans de protestantse kerkorde spreekt over 'de Catechismus

² 'Luther's Catechisms', G.K. Wiencke, Minneapolis 1965, Vol. I, 375-381, 379.

van Luther'.³ In de praktijk wordt echter meestal de Kleine Catechismus – ook wel het *Enchiridion* (handboekje) genoemd – bedoeld.⁴ Daarop zullen wij ons ook hier concentreren.

Uitgaven in het Nederlands

Voorvormen van Luthers Kleine Catechismus – uitgegeven preken van Luther over de hoofdthema's: gebod, geloof en gebed, later gebundeld in resp. de *Kurze Form* (1520) en het *Betbüchlein* (1522) –⁵ zijn al in het begin van de twintiger jaren van de 16^e eeuw in het Nederlands uitgegeven.⁶

³ *Ordeningen ELK*, Praeambulaire Artikelen II, *Kerkorde PKN*, artikel I.4.

⁴ Dat blijkt ook wel uit de geringe verspreiding van de Grote Catechismus in Nederland. Afgezien van de editie van 1558 in een bewerking van Johan Spangenberg (door Henricus Hageman heruitgegeven in 1761), is de authentieke tekst van de Grote Catechismus in een Nederlandse vertaling voor het eerst pas opgenomen in uitgave van het *Concordiënboek* door Zacharias Dezius in 1715.

⁵ Resp. WA 7, 204-229 en WA 10/II, 375-406.

⁶ *Vanden tien gheboden ons liefs heeren Ihesu Christe*, Antwerpen (Claes de Graue) 1520. Voor de volledige titel, zie C.Ch.G. Visser, *Luther's Geschriften in de Nederlanden tot 1546*, Assen 1969, 31. J.C. Schultz Jacobi kent een soortgelijk geschrift: *Die thien Geboden Gods ghepredict Ende bescreuen doer den doctoer der heylicher schrifturen. Here Martinus Luther. Broeder van sinte Augustijne oerden* in: 'Bijvoegsels en ophelderingen tot het overzicht over de godsdienstige onderwijsboekjes voor de jeugd', in: *Bijdragen tot de geschiedenis der evang.-luthersche kerk in de Nederlanden*, ed. J.C. Schultz Jacobi en F.D. Nieuwenhuis, Utrecht 1844, VI, 137-169, 138v. Dit is een vervolg op id., 'De Godsdienstige Onderwijsboekjes voor de jeugd bij de Nederlandsche Luthersche Gemeenten', in: *Bijdragen* II, 37-76.

Van dat kersten gheloue een lyefelike verclaringe: op dat alle kerstemenschen moghen weten hoe ende wat sij behooren te ghelooouen. Een suuerlyke verclaringhe van den ghelove, Leiden (Jan Seversz) ca. 1521, zie C.Ch.G. Visser, a.w. 65 en M. Kronenberg, 'Uitgaven van Luther in de Nederlanden verschenen tot 1541', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* (1968) 49/1, 1-25 en (1954) 40/I, 101-103, 101.

Van dat heylighe Pater noster. Gemaect doer een geleerden doctoer M.L., Leiden (Peter Jansz) ca. 1530. Voor de volledige titel, zie C.Ch.G. Visser, a.w., 83.

Een deel van de stof van Luthers Kleine Catechismus was ook bekend via de sedert 1529 in Antwerpen uitgegeven en zeer populaire *Bijbelse gebeden van de heilige vaders en van beroemde mannen en vrouwen uit beide testamenten*.⁷ Dit devotieboekje van de hand van Otto Brunfels bevat een korte en eenvoudige uiteenzetting van de Catechismus zonder Luthers naam te vermelden en met weglating van de woorden 'onder brood en wijn' in de omschrijving van het avondmaal en van de aanwijzing om een kruisteken te maken bij de gebeden.⁸ Dat onderstreept nog eens dat Luther in die tijd in de Nederlanden weliswaar als autoriteit binnen de opkomende hervormingsgezinde beweging werd gezien, maar niet als voorman van een specifiek lutherse groepering.

Een eerste complete vertaling van de Kleine Catechismus in het Nederlands verschijnt in de veertiger jaren.⁹ Een authentieke vertaling – vrijwel geheel naar de Jenasche uitgave van Luthers werken – stamt uit 1566, het jaar waarin ook de Antwerpse lutherse gemeente werd gesticht.¹⁰ Als deze ge-

⁷ *Precationes biblicae sanctorum patrum, illustriumque virorum & mulierum utriusque Testamenti*. Van dit geschrift zijn Antwerpse drukken bekend uit 1529, 1531, 1533 en 1535.

⁸ Zie W. Heijting, *De catechismi en confessions in de Nederlandse Reformatie tot 1585 I*, Nieuwkoop 1989, 123v.; id., 'Luthers Kleine Catechismus in de Nederlanden, 1529-1585', in: *De Arte et Libris*. Festchrift Erasmus 1934-1984, ed. A. Horodisch, Amsterdam 1984, 225-235. Deze uitgave bevat een verklaring van de term 'catechismus', de beide versies van de biecht, een deel uit de Duitse mis en uit de Duitse litanie en de ziekentroost van Myconius.

⁹ *Den cleynen Catechismus, oft een onderwijs ende fundament des christeliken gheloofs den kinderen ende allen slechten simpelen menschen boven maten nut ende profilijcken*. Noch een onderwijs in den christendom voor dye simpele ende crancke. Z.p., z.j. Omtrent de datering bestaat verschil van mening. In het boekje zelf staat geschreven: 'vermoedelijk omstreeks 1530. bij N. van Oldenborgh, Embden' (= Nicolaes van Oldenborgh, Antwerpen?). C.Ch.G. Visser, *a.w.*, 96 vv. en W. Heijting, *a.w.*, 130-131 dateren hier verschillend.

¹⁰ *Enchiridion*. Den cleynen catechismus (oft een onderwijs ende fundament des christelijcken geloofs) voer de ghemeyne parochianen, predicanten ende huysvaders, om die eenvoudige ende cleyne kinderkens wille, doer vraghe ende antwoorde ghestelt [...]. Nu eerst van nieuws wt

meente al een jaar later wordt verboden, verschijnen er zo'n tien jaar lang geen Nederlandse uitgaven meer van het *Enchiridion*.¹¹ Pas na de herleving van de lutherse gemeente sinds 1578 volgen in de tachtiger jaren Nederlandse edities van Luthers Catechismus samen met die van het *Kleine corpus doctrinae* van Mattheus Judex, dat steeds naar de Kleine Catechismus verwijst.¹²

In de eeuwen daarna verschijnt de Kleine Catechismus dikwijls achter in het kerkboek of in combinatie met een catecheseboek. Er zijn maar weinig afzonderlijke uitgaven bekend. Vooral sinds de Lutherse Synode in 1836 erop aandrong er meer gebruik van te maken, zagen verschillende edities van de Kleine Catechismus het licht. Een belangrijke rol is hier gespeeld door het 'Nederlands Luthers Genootschap voor In- en Uitwendige Zending', dat sedert het eind van de 19^e eeuw – wellicht gestimuleerd door de Duitse catechismus-revisie van 1884 – met een verbeterde vertaling ervan is uitgekomen.¹³

de Hooch duytsche in onse Nederlansche tale nae het rechte exemplaar staende inden achsten tomo oft deel vande boecken Lutheri geprint te Jhena, anno .lxii &c. neersetlijck overgeheset, z. p. 1566. Vgl. W. Heijting, *a.art.*, 232v.

¹¹ De tekst van de Kleine Catechismus vindt men eveneens opgenomen in de Nürnberger Kinderpreken van Andreas Osiander, die in 1567 in het Nederlands zijn gepubliceerd: *Catechismus oft predicationen voor de kinderken, ghelijck die in mynder genadige heeren, marc grave tot Brandenborch, ende des eerbaren raets ende overichey[t] der stadt Nurenberch, in haere landen ende heerlicheyden over al ghepredickt worden*, Wesel 1567.

¹² Vgl. J.W. Pont, 'Het Kleine Corpus Doctrinae van D. Mattheus Judex', in: *Nieuwe Bijdragen tot kennis van de geschiedenis en het wezen van het Lutheranisme in de Nederlanden*, IV, Amsterdam 1911, 3-47.

¹³ Zie J.W. Pont, 'Het een en ander over den Kleinen Katechismus van Dr. Maarten Luther', in: *Een vaste burg*, (1890) 8, 85-107. Over de verschillende tekstrevisies in Duitsland, zie K. Aland, *Der Text des Kleinen Katechismus in der Gegenwart*, Gütersloh 1954 en H.J. Fraas, *Katechismustradition*. Luthers Kleiner Katechismus in Kirche und Schule, Göttingen 1970, 271vv.

Vermeldenswaard in verband met de Nederlandse edities in de 20ste eeuw is, dat het vierhonderdjarig bestaan van de Kleine Catechismus in 1929 wordt aangegrepen om de door Rudolf Schäfer geïllustreerde tekst uit te brengen,¹⁴ alsmede een door evangelisch-luthersen en hersteld-luthersen samen gepubliceerd gedenkschrift.¹⁵ De terugkeer naar de 'authenticke' 1529-tekst in de uitgave van de *Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirchen (BSLK)* heeft niet door- gewerkt in de Nederlandse uitgaven in de 20ste eeuw.¹⁶ De in de vijftiger jaren door de 'Vereinigte Evangelisch-Lutherische Kirche Deutschlands' en de 'Evangelische Kirche der Union' aanvaarde tekst van de Kleine Catechismus heeft weliswaar sporen nagelaten in de Nederlandse edities,¹⁷ maar men volgt hier ook lijnen uit de eigen geschiedenis, zoals straks bijvoorbeeld zal blijken in het deel over het ambt der sleutelen.

Aan het begin van de 21ste eeuw is de Nederlandse tekst van de Kleine Catechismus nog slechts in één editie courant in de handel verkrijgbaar.¹⁸ Een herbewerking van deze uitgave van de belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland is in de maak, terwijl er ook een plan ligt om Luthers Kleine en Grote Catechismus voorzien van een toelichting uit te brengen.

¹⁴ Een in Leipzig gedrukte vertaling van de bewerking van de Kleine Catechismus door G. Kropatscheck, z.p. 1929.

¹⁵ *Luthers Kleine Catechismus 1529-1929*, ed. J.A. Rust, Utrecht 1929.

¹⁶ Gütersloh 1930; 1998¹².

¹⁷ De meest recente versie van deze tekst staat in: *Der Kleine Katechismus Doktor Martin Luthers*, Gütersloh 2006. De voor de VELKD vastgestelde tekst staat in: *Unser Glaube*. Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirchen, Gütersloh 2004⁵.

¹⁸ *Belijdenisgeschriften voor de Protestantse Kerk in Nederland*, K. Zwanepol (inl.), Zoetermeer/Heerenveen 2004.

Gebruik¹⁹

Naar verwachting hebben de vroegste uitgaven van onderdelen van het *Enchiridion* vooral gefungeerd als literatuur waarmee het protestantse gedachtengoed werd verbreid. Deze zullen vooral voor de individuele lezer zijn bedoeld, maar mogelijk zijn ze ook gebruikt in kringen waar de nieuwe leer werd besproken. Dat laatste geldt zeker voor de vroegste edities van de volledige tekst van de Kleine Catechismus, die bestemd waren voor het onderricht aan kinderen en eenvoudigen door predikanten, maar vooral voor de huisvaders om hun huishouding de kernstukken van het christelijk geloof bij te brengen. Dat blijkt niet alleen uit de titel maar ook uit de bij de verschillende onderdelen terugkerende aanhef: 'hoe een huisvader dit in alle eenvoud aan zijn gezin moet voorhouden'.²⁰

Na de officiële erkenning van de Antwerpse lutherse gemeente in 1566 was het gebruikelijk om één à twee maal per week de Catechismus te oefenen en om 's zondags voor of na de middagpreek de hoofdstukken van de Catechismus luid en duidelijk voor te lezen aan de kinderen en aan de volwassenen die moeite hadden met lezen.²¹ In die tijd werden er ook lutherse scholen gesticht waar Luthers Catechismus aan de kinderen werd onderwezen. Toen deze scholen weer werden verboden, kwamen de lutherse onderwijzers bij gemeenteleden aan huis.²²

¹⁹ Voor een overzicht zie: J. Loosjes, 'Luthers Kleine Catechismus in Nederland', in: *Luthers Kleine Catechismus 1529-1929*, Utrecht 1929, 17-28.

²⁰ De niet bewaard gebleven editie van het *Enchiridion* uit 1558 bevat een speciaal voorwoord gericht 'Aen de Christelijckke Huysvaders van Nederland', zie: J.C. Schultz Jacobi, *Bijdragen* VI, 140.

²¹ Agenda van Antwerpen, *Christliche Kirchenordnung der Gemeine Gottes so in Antdorff der waren reinen unverfelschten Augspurgischen Confession zugethan*, Schmalkalden 1567, J iijj.

²² P. Estié, *Het vluchtig bestaan van de eerste Nederlandse Lutherse Gemeente*. Antwerpen 1566-1567, Amsterdam 1986, 52.

Inzake de lutherse huisgemeenten zijn ons verschillende bepalingen ten aanzien van het gebruik van Luthers Kleine Catechismus overgeleverd. Omwille van de vele nieuwelingen en de jeugd moet op de zondagmiddag de Catechismus worden onderwezen. De jeugd wordt er bovendien in geëxamineerd.²³

In de Beroepsartikelen van de Amsterdamse lutherse gemeente van 1597 wordt 'oeffening des Catechismi' tot de taak van de predikant gerekend; in de vroegpredicatie moet aan de dienstboden de zes hoofdstukken van de Catechismus worden uitgelegd en bij gebrek aan eigen scholen zal voor de middagpreek met de jeugd de Catechismus vlijtig worden geoefend.²⁴ De Kerkelijke Ordonnantie van 1602 spreekt over de 'Antwerpse Catechismus' waarmee waarschijnlijk bedoeld is die van Cassiodorus de Reyna, waarbij de catechismusstof van Luthers Kleine Catechismus in uitgebreide vorm wordt behandeld.²⁵

Vanaf de tweede helft van de 17^e eeuw en in de 18^e eeuw werden in de meeste lutherse kerken in Nederland catechismusdiensten gehouden voor de hele gemeente.²⁶ In de catechese en het godsdienstonderwijs op de lutherse scholen stond weliswaar Luthers Kleine Catechismus centraal,²⁷ maar

²³ Zie J.J. Domela Nieuwenhuis, 'Bijdragen tot de Geschiedenis der »Huijskercken«, opgenomen in *Godgeleerde Bijdragen* voor 1855 (en 1856), Amsterdam, p. 401-419, 481-508, 625-644 en 705-720; 407, 628, 643, 707, 708.

²⁴ Vgl. de bijlagen in: F.J. Domela Nieuwenhuis, *Geschiedenis der Amsterdamsche Luthersche Gemeente*, Amsterdam 1856, 29, 36.

²⁵ *Catechismus*. Dat is corte onderwijsinghe van de voornemste hoofdstucken der christelijcker leere: op vraghe ende antwoord ghestelt, Antwerpen 1580; 1582².

²⁶ J. Loosjes, *a.art.*, 22.

²⁷ Behalve in de 'gevestigde' Lutherscholen (zoals in Amsterdam en Rotterdam) werd op andere plaatsen ook onderwijs aangeboden door een door de stedelijke overheid geaccrediteerde 'lutherse meester'. Vgl. C. Esseboom, *Onderwijsinghe der Jeught*. Onderwijs en onderwijstoezicht in de 18^e eeuw op het eiland van Dordrecht, z.p. 1995, passim. Voor de kinderen uit armlastige lutherse gezinnen werd dit onderwijs betaald

vaak in combinatie met het *Kleine Corpus doctrinae* van Johannes Ligarius of de avondmaalsvragen opgesteld door Adolph Visscher.²⁸

Men ziet in de 17^e eeuw al een voorzichtige tendens om zich los te maken van Luthers *Kleine Catechismus* en te kiezen voor nieuwerwetse lesstof.²⁹ Een nog liberaler trend wordt zichtbaar wanneer in de 18^e eeuw catecheseboekjes worden geïntroduceerd die meer met het verlichte gedachtengoed van die tijd in overeenstemming zijn dan met dat van Luther.³⁰ Dat ging overigens niet zonder protest, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de commotie die ontstond toen rond 1786 in het Amsterdamse Lutherse Weeshuis het populaire catechisatieboek van Jasper de Hartog, *Wegwijzer der Eenvuldigen*,³¹ werd ingeruild tegen een modern boek.³²

Het is gezien deze ontwikkeling niet verbazingwekkend dat het 'Hersteld Evangelisch-Luthers Kerkgenootschap' het gebruik van Luthers *Kleine Catechismus* in godsdienstonderwijs en prediking weer in ere herstelt.³³ Hoewel het er niet tot

door de lutherse diaconie. Vgl. D. Drijver, 'De Luthersche School', in: *Jaarboekje van de ELG Haarlem* (1925-1950), 3-10.

²⁸ Zie bijv. J.C. Schultz Jacobi, *Geschiedenis der Evang. Luthersche Gemeente te Rotterdam*, Rotterdam 1865, 145. Het gaat hier om *Korte vragen en antwoorden des catechismi* die op last van de Amsterdamse lutherse gedeputeerden door Adolphus Fisscher in 1601 zijn opgesteld en die achterin vele kerkboeken zijn te vinden. J.W. Pont, *Geschiedenis van het lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*, Haarlem 1911, 471, n.1. Door Elias Taddel zijn deze vragen van Visscher vervangen door de 'oorspronkelijke' vragen van Luther voor hen die toegelaten willen worden tot het avondmaal. Deze vragen zijn echter niet van Luther, maar mogelijk van Johan Lange.

²⁹ Mogelijk is de heruitgave van de *Catechismus D. Martini Luther* in 1649 door Elias Taddel al een reactie op de neiging zich van traditioneel-lutherse opvattingen los te maken, J.C. Schultz Jacobi, *Bijdragen II*, 46vv.

³⁰ J. Loosjes, *a.art.*, 22.

³¹ Amsterdam 1721¹-1793¹².

³² J.A. Cramer, *Luthers Kleine Catechismus*, met eene korte verklaringe, Amsterdam 1781.

³³ J. Loosjes, *a.art.*, 23. In de zondagse namiddagdienst werd hier regelmatig over de *Kleine Catechismus* gepreekt en bij de catechese werd

een reïntroductie van de catechismuspraak komt, ontstaat met de golf van een confessioneel revival in de loop van de 19^e eeuw ook onder de evangelisch-luthersen een hernieuwde belangstelling voor Luthers *Enchiridion*.³⁴ Vanaf het eind van de 19^e eeuw vinden edities van de Kleine Catechismus en toelichtingen daarop voor catechese en godsdienstonderwijs weer aftrek.³⁵ Tot de Tweede Wereldoorlog worden dan ook met enige regelmaat edities van de Kleine Catechismus uitgebracht.

Na de Tweede Wereldoorlog neemt vooral de Synode van de inmiddels verenigde 'Evangelisch-Lutherse Kerk' de verspreiding van de Kleine Catechismus op zich.³⁶ Op sommige scholen en van sommige catecheten moest de tekst van de Kleine Catechismus van buiten worden gekend. Zij werd veelal diepgaander besproken in verband met een op handen zijnde confirmatie. De catechismuspraak komt echter slechts sporadisch voor.

Sinds de zestig jaren van 20ste eeuw wordt Luthers Kleine Catechismus in het godsdienstonderwijs meer en meer verdrongen door modern studiemateriaal dat zich baseert op de bijbel of dat aansluiting zoekt bij de ervaringswereld van

hiervan eveneens gebruik gemaakt. Zie P. Estié, *Van afgescheiden gemeente tot kerkgenootschap*. Geschiedenis van de Hersteld Evangelisch-Luthersen in Amsterdam 1791-1836, Hilversum 2007, 123, 140.

³⁴ Dat stelde de Lutherse Synode met voldoening vast: *Een en veertigste jaarlijksch verslag van den staat van het Evangeliesch-Luthers Kerkgenootschap in het Koninkrijk der Nederlanden*, Amsterdam 1875, 10.

³⁵ Op de lutherse scholen in Amsterdam moesten de kinderen de Kleine Catechismus uit het hoofd leren, vgl. *De Lutheranen in Amsterdam (1588-1988)*, red. J. Happee, J.L.J. Meiners, M. Mostert, Hilversum 1988, 209.

³⁶ De tekst van het *Enchiridion* is te vinden in het *Catechisatieboek van de Evangelisch-Lutherse Kerk* 1954; 1964². De hierin opgenomen tekst van de Kleine Catechismus is ook afzonderlijk uitgebracht, z.p. 1955; 1964²; 1985³. Deze tekst is met enige uitbreidingen ook opgenomen in: *Witte Zwanen*. Bij ons wordt geleerd, 's-Gravenhage 1985, 244-260.

jongeren.³⁷ De tendens om in het geloofsonderricht van de Kleine Catechismus af te stappen, tekent zich – met opmerkelijke uitzonderingen –³⁸ ook in andere delen van de lutherse wereld af.

Betekent dit alles dan dat de Kleine Catechismus als instrument van geloofsoverdracht voor de lutheranen en voor de protestantse gemeenschap waarvan zij thans in Nederland deel uitmaakt, afgedaan heeft? Het antwoord op die vraag hangt er voor een goed deel van af of men de theologische relevantie van de Kleine Catechismus voor het voetlicht weet te brengen. Daaraan zou ik een bescheiden bijdrage willen leveren door met u te kijken naar de structuur van het *Enchiridion*. Echter, om te beoordelen wat aan die structuur zo belangrijk is, moeten we het eerst over zijn samenstelling hebben.

Compositie

De historische ontwikkeling naar de thans vrij algemeen aanvaarde samenstelling van Luthers Kleine Catechismus is nogal grillig.³⁹ Duidelijk is dat de delen over de Tien Geboden, het Apostolicum, het Onze Vader en de Sacramenten (doop en avondmaal) de vijf hoofdbestanddelen vormen, terwijl de gedeelten over de gebeden en over de huistafel van een andere orde zijn, om nog maar te zwijgen over het trouw- en doop-

³⁷ Dit ondanks pogingen om door middel van instructie het gebruik de Kleine Catechismus in leerhuis en catechese te stimuleren, zie: 'Werkmap van de Catechetische Commissie bij Witte Zwanen', z.p. 1990.

³⁸ Een uitzondering is J.A. Nestingen/G.O. Forde, *Free to be. A Handbook to Luther's Small Catechism*, Minneapolis 1975, dat vele malen is herdrukt, in miljoenen exemplaren is verspreid en bij het godsdienstonderwijs in de Engelssprekende lutherse wereld is gebruikt.

³⁹ Voor deze geschiedenis zie: O. Albrecht, 'Besondere Einleitung in den Kleinen Katechismus', in: WA XXX I, Weimar 1910, 537-826. J.M. Reu, *Martin Luthers Kleiner Catechismus. Die Geschichte seiner Entstehung, seiner Verbreitung und seines Gebrauchs*, München 1929. J. Meyer, *Historischer Kommentar zu Luthers Kleinem Katechismus*, Gütersloh 1929.

boekje die later zijn toegevoegd. Daarmee zijn het nog geen onbelangrijke gedeelten van de Catechismus, maar ze hebben geen effect op de structuur die Luther erin aanbrengt.

Een reëel compositorisch probleem vormt het gedeelte over het *ambt der sleutelen*. Dit temeer omdat het pas later in de Catechismus is ingevoegd, nadat er – van Luthers hand nog – twee andere versies aan vooraf zijn gegaan.⁴⁰ Het wordt geplaatst als vierde doopvraag of na het gedeelte over het avondmaal.

In later tijd wordt, in een ontwikkeling die niemand nog exact heeft weten te achterhalen,⁴¹ dit gedeelte vervangen door een stuk over sleutelambt en biecht, dat tussen doop en avondmaal of na het avondmaal als zesde hoofdstuk wordt geplaatst. Het *Concordiënboek* neemt in zijn weergave van Luthers Kleine Catechismus overigens deze sleutelambt-tekst niet over; zij blijft – evenals de *BSLK* en de Amerikaanse uitgaven van het *Book of Concord* –⁴² bij de tweede biecht-tekst.

De 'kerkelijke' uitgaven van de Kleine Catechismus in Duitsland bevatten echter veelal wel een tekst over sleutelambt en biecht,⁴³ een trend die ook in de uitgaven van de lutherse kerken in de Verenigde Staten goeddeels is gevolgd.⁴⁴ De wisselende houding tegenover de biecht-tekst

⁴⁰ *Eine kurze Form zu beichten für die Einfältigen*, 1529 (WA 30I, 343-345), dat in 1531 is vervangen door: *Wie man die Einfältigen soll lehren beichten* (BSLK, 517-519).

⁴¹ K. Aland, a.w., 21 vv.; A. Peters, *Kommentar zu Luthers Katechismen* 5, Göttingen 1994, 15-27.

⁴² 'The Confessions of the Evangelical Lutheran Church', ed. J. Tappert, Philadelphia 1959, alsmede de editie van R. Kolb en T.J. Wengert, Minneapolis 2000.

⁴³ H.J. Fraas, *Katechismustradition*, 271-277.

⁴⁴ Zie over de Amerikaanse edities van de Kleine Catechismus: A.C. Repp sr., *Luther's Catechism comes to America*. Theological Effects on the Issues of the Small Catechism prepared in and for America prior tot 1850, Metuchen N.J./London 1982. J. Bodensieck, 'Luthers kleiner Katechismus in Amerika', in: *Ich glaube eine heilige Kirche* (FS Hans Asmussen), hrsg. W. Bauer e.a., Stuttgart 1963, 141-149. *The Small Cate-*

drukt al iets uit van de gereserveerdheid, die de lutherse traditie tegenover confessie en absolutie heeft gevoeld en die ertoe geleid heeft dat deze hier nooit voluit de status van sacrament heeft gekregen. Dat neemt echter niet weg dat men over het algemeen in de lutherse traditie bij de toelating tot het avondmaal de weg van individuele zondebelijdenis en absolutie heeft gekozen.⁴⁵ Onder invloed van het piëtisme is later de openbare geloofsbelijdenis als toelating tot het sacrament gaan fungeren.⁴⁶

In Nederland zijn de zaken nog weer iets anders verlopen, hetgeen zich enigszins weerspiegelt in de snelle en onherroepelijke vervanging van het oorspronkelijk gedeelte over de biecht door een tekst over het sleutelambt, zij het soms nog voorzien van een aanwijzing voor een individuele biecht.⁴⁷

Na een periode van onduidelijkheid over de vraag bij wie te biecht te gaan alvorens de eucharistie te ontvangen,⁴⁸ werd in 1566 de individuele biecht voorafgaand aan de avondmaalsviering ingevoerd. Van die praktijk geeft de 'Ant-

chism. A new translation (Intersynodical Committee) uit 1960 volgt goeddeels de VELKD-revisie.

⁴⁵Vgl. R.K. Rittgers, *The Reformation of the Keys*. Confession, Conscience, and Authority in Sixteenth-Century Germany, Cambridge/London 2004.

⁴⁶ R. Grever Schuler, *The Rite of Confirmation* (PhD-thesis Luther Seminary), St. Paul (MN) 2002.

⁴⁷*Historische aanmerkingen over de beide catechismussen van Dr. Martinus Lutherus*, betreffende hunnen oorsprong, opgang, en byzondere lotgevallen. Uit verscheide schryveren by eenverzamelt door Henricus Hageman, Amsterdam 1761, Byvoegsels 1762, 6. J.W. Pont, 'Het een en ander over den Kleinen Catechismus', 92 neemt aan sinds 1564, terwijl J.C. Schultz Jacobi, *a.art.*, 41 deze verandering traceert tot 1583. Opmerkelijk is echter dat het door W. Heijting (*a.art.*, 232v.) tussen 1542-1546 gedateerde uittreksel: *Dye hoeft stucken des christen gheloofs, inhoudende het fundament der christelijcker religien, dwelck altemale, elc christen mensch wel behoorde van buyten te cunnen, jae so vast te hebben als zijn ghetal* reeds het (niet uitgewerkt) onderdeel 'Van dat officie der sleutelen' kent. Zie ook WA 30 I, 793v.

⁴⁸ Vgl. K. Zwanepol, 'Luther en Antwerpen', in: *Luther-Bulletin* (2007) 16, 77vv.

werpse Belijdenis' een theologische verdediging en de 'Antwerpse Agenda' levert daarvoor een liturgische orde.⁴⁹

In de Antwerpse lutherse gemeente ontstaat echter rond 1580 discussie over de individuele biecht. Sommigen, afkomstig uit de Duitse vluchtelingengemeenten waar men de praktijk van de collectieve biecht en absolutie gewoon was, zagen de individuele biecht als een optie, terwijl anderen haar verplicht wilden stellen voor toelating tot het avondmaal. In luthers Nederland heeft men voor de eerste lijn gekozen, dat wil zeggen een collectieve schuldbelijdenis en zondenvergeving tijdens een aan de avondmaalsviering voorafgaande boetepredicatie als regel en – desgewenst – een individuele biecht en absolutie bij de predikant thuis.⁵⁰ Dat over deze Nederlands-lutherse stijl niet te onderhandelen viel, werd sommige Duitse predikanten, die graag de individuele biecht weer wilden invoeren, hardhandig bijgebracht.⁵¹

⁴⁹ Voor de belijdenis, zie: Vgl. J.W. Pont, *De Luthersche Kerken in Nederland*. Haar belijdenisgeschriften, kerkeordeningen en liederenschat historisch toegelicht en ingeleid, Amsterdam 1929, 2^e deel, 112vv. en voor de ordening zie: *Agenda* (zie n. 21), Von der Absolution, liiij. De Catechismus van F. Alardus, Wilster 1568 gaat ook nog uit van deze praktijk. Zie J.W. Pont, 'De Catechismus van Franciscus Alardus', in: *Nieuwe Bijdragen II*, 1-146, 144vv.

⁵⁰ Van deze schuldbelijdenis moet de wekelijkse zondebelijdenis – verwant aan wat in Duitsland als 'offene Schuld' wordt aangeduid – onderscheiden worden. Zie J.W. Pont, *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden*, 419; R.K. Rittgers, *a.w.*, 85. Ten bewijze van de aanwezigheid bij deze boetepredicaties kregen de deelnemers avondmaalsloodjes uitgereikt die bij de avondmaalsviering weer moesten worden ingeleverd.

⁵¹ Over de geschiedenis van de boete bij de Nederlandse lutheranen, zie C. Riemens, *Luther en het sacrament der boetvaardigheid*, Kampen 1967, en Th.A. Fafié, 'Die Busse in der lutherischen Kirche der Niederlande', in: *Lutherische Kirche in der Welt* (31) 1984, 148-160. Tot in de gekozen bewoordingen toe ziet men dat de biecht-gedachte steeds meer wordt losgelaten. Men spreekt over 'zondebelijdenis' en 'zondenvergeving' in plaats van 'confessie' en 'absolutie'. Waar men via een vertaling nog met verwijzingen naar het biechtgedeelte uit 1531 te maken krijgt, wordt aangetekend dat de individuele biecht in Nederland als een adiaforon wordt gezien. Vgl. de door de Amsterdamse ziekentrooster, Jan Franken, bezorgde vertaling van de Hervordse editie van de Kleine Catechismus, Amsterdam 1746; 1757².

De tekst die tot 1900 in de meeste Nederlandse uitgaven van het *Enchiridion* over het sleutelambt wordt gebruikt – en waarvan ook geen parallel in de Hoog- of Nederduitse edities te vinden is – ⁵² geeft het kenmerkende van de Nederlands-lutherse kijk op de biecht goed weer: 'de sleutelen van het hemelrijk zijn een deel van het predikambt om hier op aarde de zonde te vergeven of te behouden'.⁵³ Vergeving is een daad van *verkondiging* en geen sacramentachtige verwerking van de zondevergeving door dienaren van Christus die daarvoor een speciale wijding zouden hebben ondergaan.⁵⁴ Als het al een macht is, dan is het een geestelijke die aan héél de kerk gegeven is.⁵⁵ Later is men – ook in Nederland – tot die laatste formulering teruggekeerd.

Daarmee raken we een belangrijk theologisch punt. Vergeving moet je aangezegd worden, je komt er zelf niet op. Dat is een waarheid die in het gedeelte over sleutelambt en biecht in de Kleine Catechismus schuilgaat en die oplicht vanuit het diepe inzicht dat, als het gaat om echte schuld en ver-

⁵² Zo reeds J.W. Pont, 'Het een en ander over den Kleinen Catechismus', 92. Speurwerk in J.M. Reu, hrsg., *Quellen zur Geschichte des kirchlichen Unterrichts in der evangelischen Kirche Deutschlands zwischen 1530 und 1600*, Gütersloh 1904, heeft evenmin een treffer opgeleverd. We zijn hier dus nog niet verder dan de 18e eeuwse kenner van de Nederlands-lutherse kerkgeschiedenis, Andries Paauw, die opmerkte niet te weten wanneer deze tekst in de Nederlandse edities is opgenomen; *Europa's Lutherdom*, Amsterdam 1744, 456.

⁵³ Het verband met de verkondiging van het evangelie wordt ook gelegd door Johannes Brenz, *Den Catechismus, inhoudende die principaele hoofdstucken ende artyckelen ons christelijken gheloofs*, Wesel 1559, 6.

⁵⁴ J.W. Pont, 'Het Kleine Corpus Doctrinae van D. Mattheus Judex', in: *Nieuwe Bijdragen* IV, 1-48, 31, n. 1.

⁵⁵ De door Mathesius geïntroduceerde omzetting van de oorspronkelijk voor het sleutelambt gebezigde bewoordingen die tot op Luther zelf teruggaan: 'de macht die Christus aan de kerken heeft gegeven' (*BSLK*, 452,9), in: 'macht aan de dienaren der kerk gegeven', zet zich ook in de catechismi door. Vgl. J.M. Reu, hrsg., *Quellen zur Geschichte des kirchlichen Unterrichts*, I 2/1, 363v. I/3c, 1755. In sommige catechismi (I/2, 869 en I/3a, 544) wordt deze dienaar zelfs als 'priester' aangeduid. In de Nederlandse context ziet men deze accentverschuiving terug in *Catechismus* van Cassiodorus de Reyna (zie n. 25), 39.

geving, de rollen niet zo zijn verdeeld dat God ons aanklaagt terwijl de mens zich probeert te verontschuldigen, maar dat alleen God onze verdediger is als wij in zelfverwijt en zelfbeklag door onszelf heen zakken.

Tegenover dit besef van schuld of gevoel van schaamte, dat weerklinkt in het Lutherlied dat bij dit catechismusonderdeel wordt gezongen: 'Aus tiefer Not schrei ich zu dir',⁵⁶ staat de vergeving die echt van buitenaf komt: *deus defensor, cor accusator*: God verdedigt waar het hart beschuldigt, zoals Luther in zijn Romeinencommentaar zegt.⁵⁷ Die uitspraak valt temeer op, omdat wij het ons vanuit een misplaatst piëtisme dikwijls precies omgekeerd voorstellen: God beschuldigt en wij zijn bezig ons te excuseren. Nee, waar wij de bodem uit ons leven weggeslagen zien, is het Gods 'vreemde vrijspraak' die ons overeind houdt en continuïteit verleent.

Het tekstgedeelte over sleutelambt en de biecht komt er in de nieuwe editie van de belijdenisgeschriften goed in te staan: niet vóór maar ná het avondmaal zodat bij voorbaat de gedachte van een voorwaarde voor avondmaalsdeelname is weggenomen. Het heet nu ook geen hoofdstuk meer, zodat het geen associaties meer hoeft op te roepen met een derde sacrament. 'Een bijzondere macht aan de kerk gegeven' is weer terug, zodat zelfs de individuele biecht en absolutie – waar mijns inziens ruimte voor moet zijn, ook in een protestantse geloofsgemeenschap – niet wezenlijk uitstijgen boven het niveau van het 'onderlinge gesprek en de vertroosting der broeders',⁵⁸ een niveau waarop ieder mens zich krachtens de doop bevindt.

Graag had ik het laatste stukje uit de vroegere Nederlandse tekst er ook bij gehad, dat ik kort samenvat. Vraag: 'Wat nou als iemand geen bijzondere gewetensnood heeft?'. Antwoord:

⁵⁶ Vgl. M. Jenny (bearb.), *Luthers geistliche Lieder und Kirchengesänge*, (AWA 4), Köln/Wien 1985, 68-70, 188-193.

⁵⁷ Scholion bij Rom 2:15, WA 56, 204,24v. (1515/1516).

⁵⁸ *Schmalkaldische Artikel* 4, BSLK, 449,12-13 (1538).

'Die kan God dankbaar zijn dat hij voor zware zonden is bewaard en ontvangt vergeving voor de zonden die hij dagelijks voor God belijdt', een uitspraak die precies aangeeft waar het in de protestantse vernieuwing van biecht en absolutie op aankomt, namelijk dat het niet de bedoeling is je geweten te pijnigen of in een minutieus biechtonderzoek te laten pijnigen om alle falen en feilen bloot te leggen, maar alleen wat je hoog zit en in de wetenschap dat niemand (ook jijzelf niet) als rechter over je ziel is aangesteld.⁵⁹ Opname van die passage is echter tekstkritisch niet te verantwoorden.

Structuur

Een van de meest omstreden vragen inzake de structuur van Luthers Catechismus is die rond de volgorde gebod – geloof – gebed. Volgens sommigen zou hiermee gekozen zijn voor het typisch lutherse schema wet–evangelie, hetgeen voor gereformeerden dan weer aanleiding zou zijn geweest om in hun catechismi (Calvijn in zijn *Geneefse Catechismus* van 1545 voorop) van deze volgorde af te wijken en die te veranderen in geloof – gebod – gebed. Bij die interpretatie zijn echter vragen te stellen. Is de volgorde gebod – geloof – gebed door Luther zelf bewust gekozen of is deze samenstelling meer willekeurig?⁶⁰ Hoewel het laatste niet waarschijnlijk is, wil dat nog niet zeggen dat Luther daarmee ook bij de volgorde wet–evangelie zou zweren, helemaal niet als hij daarmee van een soort 'religieus darwinisme' uit zou gaan, waarbij je eerst

⁵⁹ Hier ligt een belangrijke breuk met de middeleeuwse biechttraditie, die niet alleen nauwgezet aanwijzingen gaf voor het gewetensonderzoek van de biechteling, maar ook niet toestond bij gebrek aan besef een doodzonde te hebben begaan van de biecht af te zien. Zie: M. Ohst, *Pflichtbeichte. Untersuchungen zum Bußwesen im Hohen und Späten Mittelalter*, Tübingen 1995, 256v.

⁶⁰ Vgl. A. Peters, *Kommentar zu Luthers Katechismen* 1, 38-49.

door de fase van de wet heen moet om vervolgens aan het evangelie toe te kunnen komen.⁶¹

Veel hangt hier overigens af van wat onder die onderscheiding van wet en evangelie wordt verstaan. Onjuist is in ieder geval de voorstelling, dat het gebod je van je slechtheid bewust maakt, zodat je toevlucht zoekt in een geloof dat uitmond in het gebed en in de sacramenten. Luther wilde de mens helemaal niet slecht maken.⁶² Evenmin wilde hij mensen een vrome passiviteit aanpraten.⁶³ Integendeel, het gaat hem erom de mens uit de gekromde houding waarin deze over zichzelf gebogen staat,⁶⁴ los te maken en op te richten voor God en toe te buigen naar de ander.⁶⁵ 'Wet en evangelie' is de schets van de beweging waarin zich deze ommekeer voltrekt. Om die reden heeft het gebod in de Catechismus het element van 'belofte' in zich, dat ook doorwerkt in wat als re-frein bij de uitleg van elk gebod weerklinkt, nl. dat wij God moeten vrezen en liefhebben.⁶⁶

Dat betekent intussen niet dat je het allemaal net zo goed op één hoop kunt gooien en met even veel recht met het geloof zou kunnen beginnen. Al diegenen die zo graag alleen maar het evangelie in het gebod willen horen, moet die merkwaardige combinatie van belofte en dreiging waarmee

⁶¹ De term 'religieus darwinisme' stamt van E.Ch. Achelis, 'De gegenwärtige Stand der Katechetik', in: *Zeitschrift für Theologie und Kirche* (1894) 4, 437-462; 454.

⁶² Vgl. C. Gestrich, *Die Wiederkehr des Glanzes in der Welt*. Die christliche Lehre von der Sünde und ihrer Vergebung in gegenwärtiger Verantwortung, Tübingen 1989, 215-222.

⁶³ Vgl. G.W. Forell, *Faith active in Love*. An investigation of the principles underlying Luther's social ethics, Eugene 1999².

⁶⁴ *Homo incurvatus in se*; WA 56, 356, 5v. (Romeinencommentaar, 1515/1516).

⁶⁵ *Fastenpostille* (1525), WA 17II, 99, 28vv.: 'Denn er hatt darumb sich der Goettlichen gestalt geeussert und die knechtische gestalt angenommen, auff das er unser liebe gegen yhm herunder zoge und auff den nehisten hefftet...'.
⁶⁶ Aan het begin en het eind van de uitleg van de geboden worden deze beide termen aangevuld met een derde: 'vertrouwen'. Zie A. Beutel, "'Gott fürchten und lieben". Luthers Katechismusformel - Genese und Gehalt', in: *Theologische Literaturzeitung* (1996) 121/6, 512-523.

Luther het stuk over de geboden afsluit als een dissonant in de oren klinken,⁶⁷ temeer omdat juist door die dreiging de belofte niet de voor het Evangelie kenmerkende samenhang met het geloof bereikt.⁶⁸

Het komt mij voor dat de cesuur, die in de Catechismus wordt aangetroffen en die in termen van 'wet en evangelie' wordt uitgedrukt, niet zozeer ligt in de overgang van het gedeelte over het gebod naar het gedeelte over het geloof, maar in een omslag die binnen het gedeelte over het geloof met de uitleg van het tweede geloofsartikel over de verlossing in Jezus Christus wordt ingezet. Deze omslag kan dan ook beter worden omschreven als de overgang van de verborgen God naar de zich openbarende God (*deus absconditus* en *deus revelatus*).

Het keerpunt van de Catechismus ligt dus in wat gezegd wordt over Christus, die – ik parafraseer – 'als waarachtig God en waarachtig mens, mij verloren mens bevrijd heeft door zichzelf op te offeren en mij laat delen in het leven dat hij, opgestaan uit de dood, in eeuwigheid leeft'. Die centrale plaats van het tweede geloofsartikel correspondeert met Luthers eigen visie,⁶⁹ zodat gesteld mag worden dat in de Catechismus hier alles naartoe loopt wat eraan voorafgaat en hieruit alles voortvloeit wat erop volgt.

In Christus laat God zich echt zien en doorbreekt het dubbelzinnige beeld (beloftevol of dreigend) dat uit het gebod over Hem blijft hangen. Ook in het artikel over de schepping wordt deze dubbelzinnigheid niet weggenomen. Weliswaar wordt hier gezegd dat God in alle materiële en geestelijke levensverbanden Zijn barmhartigheid toont en daarmee dank

⁶⁷ Dat klemmt temeer omdat zowel de preken waaruit de catechismus-tekst is voortgekomen en *Eine kurze Form* als de *Grote Catechismus* deze bijzondere toespitsing missen.

⁶⁸ Vgl. O. Bayer, *Promissio*. Geschichte der reformatorischen Wende in Luthers Theologie, Darmstadt 1989².

⁶⁹ WA 30 I, 187, 14vv.

afdwingt voor het onverschuldigde goede, maar de uitleg laat tegelijk de vraag naar de relatie tussen Gods vaderlijke hand en het onverschuldigde kwade onbeslist, zodat deze onheilspellend boven de markt blijft zweven.⁷⁰

Kortom, in gebod en schepping kan het met God nog verschillende kanten op: Hij kan morgen even redeloos nemen wat hij vandaag geeft. Wie is God: vriend of vijand? Zeg het maar: een verborgen God! Is dat niet – zoals Luther elders zegt – de God die zich niet om ons bekommert, 'geen spijt heeft over de menselijke dood en haar ook niet ongedaan maakt, maar leven, dood en eenvoudigweg alles in allen tot stand brengt'?⁷¹ Een God die juist daarin verborgen is, dat de in gebod en schepping aanwijsbare sporen van zijn goedheid zo maar weer kunnen worden uitgewist, wanneer God 'so tut als fragt er nichts nach dir', om met Paul Gerhardt te spreken.⁷²

Dat slaat echter om in het tweede geloofsartikel. Hier worden mensen uit de schemering van een verborgen God gehaald en in het licht gezet van God die zich openbaart als degene die zich zonder reserve voor mensen inzet en hen nu juist opzoekt in het duister van dood en verlorenheid.

De wijze waarop die redding tot stand komt, is die van een totale *overgave* van de Zoon aan ons, niet met 'iets' van zichzelf, maar met zichzelf en tot het uiterste en dus tot in de dood. Deze overgave beperkt zich niet tot een goddelijk onderonsje waarbij de Zoon zich aan de Vader overgeeft, maar is voluit zelfovergave van de drie-enige God.⁷³

⁷⁰ Het zwijgen over de relatie tussen God en het kwaad dat mensen treft maakt de Kleine Catechismus op dit punt omineuzer dan Zondag 10 van de Heidelberger Catechismus waar zowel het levensbevorderende als het levensbedreigende onder Gods voorzienigheid aan de orde komen.

⁷¹ *De servo arbitrio* (1525), WA 18, 685,22.

⁷² Paul Gerhardt, 'Befiehl du deine Wege', *Evangelisches Gesangbuch*, 361, 9.

⁷³ *Vom Abendmahl Christi Bekenntnis* (1528), WA 26, 505,38-506,12.

Is zelfovergave-tot-het-uiteerste het sleutelwoord in deze reddingsactie van God, het stempelt ook het geloof waarin de mens deelgenoot van Christus en daarmee Gods partijganger wordt. Het is niet gebruikelijk om zelfovergave tot in de dood als prominent begrip van het geloof te zien. Sinds de zestiger jaren van de vorige eeuw zijn we huiverig geworden om God met de grenzen van het leven te verbinden, als zou Hij een 'gatendichter' zijn die in het midden van het leven niets te zoeken heeft. Wordt het geen tijd om dat eens herijken, omdat het geloof aan de grenzen van het bestaan toch een ultieme testcase vindt? Dat zagen we zonet toen het ging over schuld, maar dat zien we ook als het gaat over de dood. Wie houdt je overeind als er van ons uit niets meer overeind te houden valt en als iedere continuïteit je uit de handen wordt geslagen? Krijgt geloof hier juist niet z'n eigenlijke gestalte van – om een uitdrukking van Luther zelf te variëren – 'enkel maar geloof in enkel maar God'?⁷⁴

Alles wat verder gezegd wordt na het tweede artikel buigt in deze wending van verborgen naar openbare God mee en krijgt daardoor een eigen dynamiek.⁷⁵

Dat gebeurt in het derde artikel over de heiliging, waarin de kracht van de Heilige Geest wordt beschreven die een mens in dit geloof staande houdt. De uitleg daarvan loopt uit op een gemeenschap – niet van gelijkhebbers die het allemaal zo goed weten –, maar van *bedelaars* die van genade leven en die midden in een wereld die van geen kant klopt, met veel zinloos lijden, vergeefse tranen en niet te verkrop-

⁷⁴ *Operationes in Psalmos* (1518-1521), WA 5, 166, 15: 'spes purissima in purissimum deum'. Vgl. J.T. Bakker, 'Enkel maar hoop op enkel maar God. De hoop is ook niet meer wat ze geweest is', in: G. de Schrijver, R. Michiels en L. Boeve (red.), *Hoop en opstanding*. Feestbundel Herman-Emile Mertens. Leuven/Amersfoort 1993, 109-122.

⁷⁵ Voor de volgende interpretatie ben ik veel verschuldigd aan D. Korsch, die met *Dogmatik im Grundriß*. Eine Einführung in die christliche Deutung menschlichen Lebens mit Gott, Tübingen 2000, een geloofsleer biedt op grond van Luthers Kleine Catechismus.

pen onrecht, moed vatten om uit te zien naar een eeuwig leven dat de tijd verduren kan.

Achter die gemeenschap van bedelaars komt een gemeenschap van *vragenden* weg, die beschreven wordt in de uitleg van het Onze Vader. Luthers interpretatie daarvan maakt duidelijk dat het gebed niet is 'God met van alles en nog wat aan de kop zeuren, maar Hem oprecht zoeken', om onze volksschrijver Gerard Reve aan te halen.⁷⁶ Bidden is vragen aan God, of Hij onder ons laat geschieden wat voor Hem zelf reeds werkelijkheid is. Daarmee is het tevens een vraag voor ons om te worden opgenomen in die werkelijkheid; een vraag die onmiddellijk aansluit bij een aantal concrete zaken uit het leven van alledag: dagelijks brood, vergeving van schuld, mijden van verzoeking en afweer van het kwaad.

Dat brengt mensen samen als 'wederkerig vragenden' waarbij de rollen niet vastliggen. Als gevraagde weet je dat je op een dag zelf vrager kunt zijn en de vrager kan op enig moment zelf om iets gevraagd worden. Misschien brengt zo'n besef wel meer cohesie in een samenleving dan ik weet niet wat voor strenge normen, diepe waarden of hoge idealen.

De laatste hoofdstukken van de Catechismus over de sacramenten, doop en avondmaal, brengen de gemeenschap van vragenden verder als een gemeenschap van *ontvangers*. Want per slot van rekening gaat het daarom in het sacrament: niet om wat wij te bieden hebben, maar om wat ons geboden wordt. *Doop*: uit water met Gods Woord wordt een nieuwe mens in ons gewekt. Daarom is het ook principieel kinderdoop; er is al 'ja' gezegd voor wij 'boe' of 'ba' kunnen uitbrengen. *Avondmaal*: brood en wijn met Gods belofte is vergeving van zonden in de volle aanwezigheid van Jezus Christus. Daarom is avondmaal ook niet iets voor de 'happy

⁷⁶ *Brieven van een aardappeleter*, Amsterdam/Antwerpen 1993⁴, 94.

few', maar in meerdere betekenissen van het woord 'all inclusive'.

Is het verhaal dan uitverteld met de gemeenschap van ontvangers, bijeen rond Woord en Sacrament? Zeker niet! Je kunt Luthers opmerking dat een mens nooit is uitgeleerd in de Catechismus en er een leven lang leerling van blijft,⁷⁷ niet serieus genoeg nemen. Daarmee is niet alleen bedoeld dat je het steeds weer herhalen moet, maar dat je hier letterlijk de eindjes aan elkaar moet knopen en de cirkel weer moet sluiten. Dus op het vijfde hoofdstuk over de gemeenschap van ontvangers volgt weer het eerste hoofdstuk over de gemeenschap van *dadere*, samengebracht rond het gebod en ingebed in de schepping. De laatste komen dan natuurlijk vanuit een ander perspectief ter sprake dan vanuit de ambivalentie van de verborgen God. Wie echter een leerling van de Catechismus wil blijven, zal er zich niet over verbazen dat ook op dit herijkte gebod en deze geheroriënteerde schepping altijd weer een verlossende ommekeer volgt en de wending van *deus absconditus* naar *deus revelatus* zich steeds opnieuw voltrekt.

Samenvattend: het belangrijkste inzicht van deze structuurverkenning is dat van de *cirkelvorm* van de vijf hoofdstukken, waarvan de richting wordt bepaald door de *omslag* van de verborgen God naar de zich openbarende God. Deze hoofdlijn houdt de veelheid van onderlinge verhoudingen tussen de verschillende onderdelen van de Catechismus bijeen, een samenhang die door Albrecht Peters heel treffend is omschreven als 'unermüdliche Rückanknüpfung, ständige Neu-aufnahme und vertiefende Weiterführung'.⁷⁸

Daarmee manifesteert zich ook een meerdimensionaliteit die de Catechismus ook buitengewoon geschikt maakt voor

⁷⁷ Grote Catechismus, BSLK, 548, 4vv.

⁷⁸ A. Peters, *Kommentar zu Luthers Katechismen* 1, 48.

verschillende doeleinden: van heel elementaire catechese tot diepgaande theologische reflectie.

De Protestantse Kerk in Nederland die zich Luthers Catechismus eigen heeft gemaakt, heeft daarmee een nieuwe variëteit aan haar confessionele en catechetische bagage toegevoegd. Hierin wordt de kennis tot het allernodigste beperkt en is het weten slechts een eerste stap, dat zich verder tot inzicht ontvouwt en verdiept naarmate de ervaring van mensen daarbij in het spel wordt gebracht.⁷⁹ Het gebruik van Luthers Catechismus in geloofsonderwijs op allerlei niveaus is daarom ook een perfecte gelegenheid voor de Protestantse Kerk om uiting te geven aan haar verbondenheid met de lutherse traditie, die zij niet alleen bewaren wil maar ook breed dienstbaar wil maken aan het geheel van de kerk.

Ik zou deze rede met een kleine opwekking in die richting willen besluiten, onder het kopje:

Het lef om luthers te zijn

Als belangrijkste punten van de huidige lutherse traditie in Nederland worden nogal eens genoemd: de aandacht voor de liturgie en de steun voor het homohuwelijk. Je kunt je echter afvragen of dat echt de punten zijn die het kerngewicht van de lutherse traditie uitmaken.

Liturgische aandacht is er bij de Nederlandse lutheranen pas vanaf het eind van de 19^e eeuw. Bovendien is die niet alleen daar te vinden, maar ook elders en daar thans soms nog intenser. Steun voor de kerkelijke inzegening van het homohuwelijk vind je inderdaad bij de Nederlandse lutheranen en daar moeten ze ook voor blijven gaan, maar bij confessieverwanten in andere continenten heb je dan wel nog wat uit

⁷⁹ Op dit punt wordt in *Die Gegenwartsbedeutung der Katechismen Martin Luthers*, hrsg. N. Dennerlein, K. Grünwaldt, M. Rothgangel, Gütersloh 2005, met name in de bijdragen van B. Stolt, 96vv. en van I. Schoberth, 78 vv., terecht de nadruk gelegd.

te leggen en bij sommigen kun je daar zelfs beter niet eens aan beginnen.

Goed dat niet, wat dan wel?

Ik zou drie punten uit de lutherse theologie willen uitlichten en die uiteraard terug willen koppelen naar Luthers Kleine Catechismus.

1. Nadruk op het *Woord* als orgaan dat het geloof wekt en de kerk creëert. 'Solo verbo' (door het Woord alleen) maakt eerder nog dan 'sola scriptura' (door de Schrift alleen) duidelijk waar het voor lutheranen op aankomt.⁸⁰ Want het Woord zit niet opgesloten in de Schrift, maar zoekt zich in de actuele verkondiging een weg naar het mensenhart. Dat geeft zowel de nodige houvast als de nodige vrijheid.

Houvast, omdat de macht van het Woord centraal staat, zoals in de Kleine Catechismus te lezen is in het hoofdstuk over de doop: het Woord met het water is als belofte zò effectief, dat het vergeving van zonde tot stand brengt.

Vrijheid, die de lutherse traditie redelijk resistent maakt tegen biblicisme. Al kunnen ze ook hier soms in de fout schieten, de doorgaande lijn is er één van ruimte die het Woord creëert en die zich ook vertaalt in een zekere speelruimte binnen de bijbel. Dat vind je in de Catechismus terug in de vrije weergave van de Tien Geboden, niet gebonden aan de letterlijke bijbeltekst. Daarom wordt hier geen apart beeldverbod geteld, gesterkt door de overtuiging dat het echte probleem van de verkeerde godsbeelden in de hoofden en harten van de mensen zit en niet zozeer in wat ze met hun handen maken.

⁸⁰ Vgl. E. Jüngel, *Das Evangelium von der Rechtfertigung des Gottlosen als Zentrum des christlichen Glaubens*. Eine theologische Studie in ökumenischer Absicht, Tübingen 1998, 169vv.; G. Ebeling, *Wort Gottes und Tradition*. Studien zu einer Hermeneutik der Konfessionen, Göttingen 1966², 197 vv.

2. *De eindigheids capaciteit van het oneindige* en daarmee ook het vermogen van het eindige om drager te zijn van het oneindige; voor de connaisseurs: *finitum capax infiniti*. In rond Nederlands: de oneindige God kan onze eindige werkelijkheid aan en is er niet te groots voor om zich daar blijvend mee te verbinden. Daardoor krijgt het eindige een eigenwaarde die ons in staat stelt het te aanvaarden en te beamen.

Hier trilt het geheim van het tweede artikel na: God die omwille van ons in Jezus Christus mens onder de mensen geworden is en die daar ook tot in de eeuwigheid niet op terugkomt. Hij die al het menselijke te boven gaat, laat er zich voor eens en voorgoed in vinden. Het is altijd nog een van de spannendste onderwerpen in de ontmoeting van de confesies en een gesprekspunt dat de religieuze dialoog tot meer maakt dan het uitwisselen van beleefdheden.⁸¹

Deze verwevenheid van het eindige en het oneindige is het grondmotief in de avondmaalsopvatting die de Catechismus uitdraagt: 'het ware lichaam en bloed van Christus onder brood en wijn ons ten spijs gegeven'. Lutheranen zijn er soms tot in amper nog te volgen christologische theorieën op doorgegaan om eraan vast te houden dat Christus ook in zijn menselijkheid 'in, met en onder' brood en wijn present is. Dat is inderdaad een voor ons onvoorstelbare menselijkheid; overigens even onvoorstelbaar als zijn goddelijkheid die zich onder het tegendeel verbergt.⁸²

3. *Alterocentrisme*: een benadering die de ander in ethisch opzicht centraal stelt. Op deze aandacht voor de ander heeft de lutherse traditie bepaald niet het alleenrecht, maar het

⁸¹ Dat betreft vooral de islam, die met zijn strenge scheiding van God en wereld op dit punt het verst van het christendom af staat. Geen wonder dat de islam onder de Arianen, die niet van een vereniging van het goddelijke en het menselijke in Christus weten willen, de nodige aanhang heeft weten te verwerven.

⁸² Zie J. Baur, *Luther und seine klassischen Erben*. Theologische Aufsätze und Forschungen, Tübingen 1993, 117vv.

geeft er wel specifieke impulsen voor. De 'rechtvaardiging uit genade alleen' rekent af met alle vormen van zelfrechtvaardiging en ontmaskert daarmee ook een moralisme, dat zich vastklampt aan een strikte naleving van de regels, als een vorm van egocentrisme dat de ander in z'n concrete behoefte en nood niet waarneemt.

In de Kleine Catechismus wordt dit aspect hoorbaar in het 'zonder verdienste of waardigheid', dat de grondslag is voor de saamhorigheid waarin mensen met elkaar en met de wereld als schepselen worden geplaatst en bewaard. Dat krijgt een vervolg in de solidariteit vanuit het aangewezen zijn op verlossing en in het gemeenschapsvormende van de heiliging. Geen wonder dat in de uitleg van de geboden ook op een socialisering wordt gemikt die in het belang van de naaste haar brandpunt vindt.

Voorzover ik het zie, zijn dit punten waarmee je het lef zou moeten hebben om in welk verband dan ook *luthers* te zijn.

Maar hoor alsjeblieft ook de dubbele bodem: heb het *lef* om *luthers* te zijn! Als zou het hier gaan om zaken waarmee je je met een club gelijkgezinden zou kunnen afzonderen om er samen je identiteit mee te koesteren. Heb het *lèf*!

Als één traditie open-oecumenisch zou moeten zijn, dan is het de lutherse. Het nadeel van de niet-totale wijze waarop in het lutheranisme de reformatie is doorgevoerd, blijkt ook een voordeel te kunnen zijn als je bedenkt welke opening daarmee aan anderen wordt geboden en met hoe weinig je dan toe kunt om aan die oecumene een basis te geven.⁸³

⁸³ Zolang dit 'basale' karakter van de rechtvaardiging niet door alle betrokkenen is onderkend, zal de door rooms-katholieken en lutheranen aanvaarde *Gemeenschappelijke Verklaring over de Rechtvaardigingsleer* oecumenisch onvoldoende opleveren. Zie K. Zwanepol, 'Justification as the Center. A Dutch Lutheran View on the Problems of the Doctrine of Justification', in: *Logia. A Journal of Lutheran Theology* (2004) XIII/4, 9-17.

Met zo'n lutherse inbreng ben ik bij alle gedoe dat een brede protestantse beweging met zich meebrengt altijd nog positief gestemd. Een kerk en theologie die vanuit het midden van het Evangelie deze punten uitdragen, zullen ook anderen willen zoeken en weten te vinden.

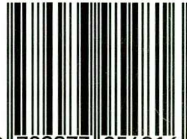
Ik heb gezegd.

Protestantse Theologische **Universiteit**

ISBN 978-90-73954-81-6

9 789073 954816 >